

Богдан Паска

кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

КОМПРОМЕТАЦІЯ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У СЕРЕДИНІ 1970-Х РОКІВ

У ході «другої хвилі» репресій проти української інтелігенції у 1972–1973 рр. було заарештовано та засуджено більшість найактивніших учасників українського дисидентського руху. За ґратами опинилися, зокрема, Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Іван Гель, Зіновій Антонюк, Данило Шумук, Михайло Осадчий, Василь Романюк, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Ігор та Ірина Калинці, Стефанія Шабатура та ін. Після судових процесів їх було переведено для відбування термінів у виправно-трудоу колонії (ВТК) на території Мордовської АРСР та Пермської обл. РРФСР, до Владимирської тюрми. У місцях утримання дисиденти продовжили боротьбу проти радянської системи. Вони регулярно писали заяви протесту та передавали їх однодумцям на волі, вдавалися до демонстративного порушення режиму, проводили індивідуальні та групові голодування, боролися за статус політв'язня. Відповіддю з боку влади був спеціально розроблений Комітетом державної безпеки (КДБ) комплекс заходів, які мали на меті придушення руху спротиву в місцях ув'язнення та в перспективі повне «перевиховання» інакодумців, ламання їх волі до продовження боротьби. Зокрема, проти політв'язнів використовувалось переведення до штрафних ізоляторів та приміщень камерного типу, дисциплінарні стягнення, етапування до слідчих ізоляторів на території УРСР, індивідуальні бесіди, вербування та подальше застосування агентури тощо.

Досить поширеним методом боротьби із активністю українських політв'язнів була їх компрометація серед товаришів по нещастю, однодумців на волі та в українській діаспорі. Вона була своєрідною відповіддю КДБ на розгортання руху за статус політв'язня та посилилася із 1974–1975 рр. Дискредитаційні заходи здійснювалися в першу чергу щодо лідерів руху спротиву – В. Чорновола, І. Геля, В. Мороза, І. Світличного, Д. Шумука, Є. Сверстюка та ін. – які мали значний авторитет і вплив у середовищі в'язнів, були організаторами антирежимної боротьби. Як правило, працівники КДБ розпочинали заходи із компрометації після остаточного впевнення у непохитності переконань конкретного інакодумця та

неможливістю його «перевиховання».

У 1974 р. значним викликом для радянського режиму стало 145-денне голодування політв'язня Валентина Мороза, який утримувався у Владимирській тюрмі та в середовищі української діаспори за кордоном вважався символом національного спротиву. Це голодування отримало значний міжнародний розголос, спровокувало масштабні кампанії на захист дисидента у Канаді, США, країнах Західної Європи та Латинської Америки, завдало керівництву СРСР значних репутаційних втрат. Тому радянські спецслужби виробили цілий комплекс контрзаходів задля дискредитації В. Мороза за кордоном. Зокрема, у травні-липні 1974 р. радянське посольство в Канаді розіслало більше 1500 примірників спеціально підготовленого прес-релізу із компрометуючою інформацією про дисидента¹. У середині вересня цього ж року з ініціативи голови КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР Віталія Федорчука та секретаря Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) з питань ідеології Валентина Маланчука республіканське керівництво таємно затвердило план заходів з метою протидії міжнародній кампанії на захист В. Мороза. Було вирішено в жодному разі на задовольняти вимог активістів та не змінювати визначеного терміну для ув'язненого, оскільки це було б сприйнято в еміграційному середовищі та інакходумцями в Україні як символічна перемога над радянським режимом². Планувалось передати через радіо та пресу написану під тиском КДБ заяву дисидентки Зіновії Франко з приводу кампанії оборони В. Мороза «Без вас обійдемо!»³. У газеті «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди за кордоном) були надруковані статті Ф. Самійленка «Відверніться від них, люди!», кандидата філософських наук з Івано-Франківська С. Возняка ««Апостол» і його штандарти», міністра юстиції УРСР В. Зайчука «Радянський закон на службі народу»⁴. У публікаціях були тенденційно підібрані матеріали, які описували В. Мороза як «державного злочинця» та «зрадника». Усі статті писалися та редагувалися під контролем КДБ. Проте зусилля режиму з метою скорочення масштабів кампанії захисту В. Мороза у 1974 р. не дали відчутного результату⁵.

На рубежі 1974–1975 рр. із метою компрометації В. Чорновола та І. Геля через агентуру у середовищі політв'язнів поширювалася інформація

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, ч. 1. Спр. 1125, арк. 43.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1. Спр. 1045, арк. 22–24.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 4 (1977). Спр. 1037. Арк. 36–47.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1. оп. 4 (1977), спр. 1045, арк. 24.

⁵ Паска Б. Кампанія дискредитації дисидента Валентина Мороза з боку радянського режиму. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2018. № 2. С.105.

про нібито привілейовані умови їх утримання, регулярне надання їм побачень із співмешканками Атеною Пашко та Марією Войтович. І. Гель навіть отримав право зареєструвати шлюб із останньою у місцях позбавлення волі. Задля очорнення імен В. Чорновола, І. Геля та М. Осадчого серед української діаспори спеціально підготовлену компрометуючу інформацію про них було передано по контрольованому КДБ каналу в штаб Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) у м. Мюнхен⁶.

У першій половині 1975 р. досить активними були заходи щодо компрометації І. Світличного. Зокрема, через агентуру з волі у пермських колоніях були поширені відомості про нібито причетність дисидента до арешту одного із його однодумців. З І. Світличним працівники КДБ регулярно проводили нібито «конспіративні» зустрічі. У березні 1975 р. його було переведено на посаду бібліотекаря, адже серед в'язнів побутувала думка про те, що всі тюремні бібліотекарі пов'язані із КДБ. У колі ув'язнених поширювалося повідомлення лондонської радіостанції «Голос вільної Польщі» про те, що в арештах української інтелігенції 1972–1973 рр. винен саме І. Світличний. Матеріали доповідних записок КДБ свідчать, що комплекс заходів по компрометації І. Світличного досягнув певних результатів⁷. Його авторитет та вплив на інших в'язнів було дещо підірвано, що призвело до обмеження антирежимної активності дисидента.

У 1976–1977 рр. працівникам КДБ вдалося спровокувати та розпалити масштабний конфлікт у середовищі українських політв'язнів ВТК у с. Сосновка Мордовської АРСР. На ґрунті звичайної суперечки за лідерство та питання використання голодувань як методу боротьби проти тюремної адміністрації в результаті роботи КДБ утворились дві ворогуючі групи – І. Гель, С. Караванський та В. Мороз з однієї сторони, Д. Шумук, М. Осадчий, В. Романюк, Е. Кузнецов, П. Саранчук та ін. – з іншої. З метою компрометації В. Мороза серед політв'язнів через оперативні канали підкреслювалось порушення ним «табірного етикету». Водночас підкреслювався авторитет Д. Шумука та його прихильників, що постійно викликало конфліктні ситуації. Зрештою, у жовтні 1976 р. оперативні працівники відділу КДБ в мордовських колоніях встановили особистий контакт із Д. Шумуком та схилили його до написання своїм родичам у Канаді і ФРН листів, які дискредитували В. Мороза. Зважаючи на те, що написаний Д. Шумуком лист так і не був оприлюднений за кордоном, співробітники КДБ організували ретельну багатоходову комбінацію, в результаті якої лист Д. Шумука (у статті під назвою «Третій від заднього краю») підставним

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1043, арк. 79.

⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1044, оп. 4 (1977), арк. 150–151.

чином побачив світ у березні 1977 р. у газетах «Прикарпатська правда» (м. Івано-Франківськ) та «Вісті з України». У результаті авторитет В. Мороза дещо похитнувся в середовищі української діаспори та серед однодумців на волі. На додачу для посилення розбрату між політв'язнями стаття «Третій від заднього краю» була поширена в мордовських, пермських колоніях та Владимирській тюрмі. Крім того, через оперативні канали за кордоном було поширено інформацію про можливу співпрацю Д. Шумука із КДБ⁸. Як бачимо, конфлікт у сосновській колонії радянські спецслужби змогли використати не тільки для компрометації окремих дисидентів, але і всього українського національного руху.

З метою компрометації І. Світличного була використана стаття колишнього політв'язня Василя Захарченка «Право бути чесним», опублікована у газеті «Літературна Україна» 19 липня 1977 р. У результаті «виховної» роботи працівників КДБ із В. Захарченком він дав згоду виступити в пресі із засудженням діяльності І. Світличного та інших дисидентів, змалювавши їх як «горстку відщепенців, які постачають оунівські центри наклепницькою інформацією заради своєї самореклами». Згодом статтю письменника співробітники КДБ поширили серед засуджених у мордовських, пермських колоніях і Владимирській тюрмі. Метою цієї інформаційної диверсії був відрив з-під впливу І. Світличного тих політв'язнів, які допускали певні коливання у своїх поглядах і були не стійкими перед тиском зі сторони системи. Як свідчить доповідна записка КДБ, політв'язень В. Лісовий після ознайомлення із статтею В. Захарченка у бесіді зі співкамерником заявляв про те, що солідарний із автором та планує в майбутньому піти на розрив із дисидентським середовищем та просити про помилування⁹. Щоправда, на такий крок В. Лісовий таки не пішов. У 1978 р. заходи КДБ з дискредитації здійснювалися проти Д. Шумука, І. Світличного, В. Мороза, І. Калинця, В. Лісового, В. Марченка, що призвело до певного зниження активності цих дисидентів у руслі руху спротиву¹⁰.

Отже, компрометація була одним із найбільш поширених методів, які використовувалися КДБ у протистоянні з українськими політв'язнями у середині 1970-х років. Коли система не могла змусити дисидентів до «перевиховання», відмови від власних поглядів і переконань та написання «покаяльних» заяв, вона вдавалася до їх дискредитації як у місцях утримання, так і серед однодумців на волі та за кордоном. Різні компрометаційні акції КДБ мали різну ефективність. Якщо спроба

⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1060, оп. 7 (1985), арк. 95–98.

⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1062, оп. 7 (1985), арк. 211–213.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1070, оп. 7 (1985), арк. 218.

призупинити міжнародну кампанію на захист В. Мороза у 1974 р. не змогла досягти результату, то розпалювання конфлікту у сосновській колонії у 1976–1977 рр. мало своїми наслідками спрямування протестної енергії політв'язнів на самопоборювання та підрив авторитету окремих лідерів руху спротиву. Спроби компрометації були вагомим ударом по активності ув'язнених лідерів українського дисидентства.

Паска Богдан. Компрометація як метод боротьби КДБ проти українських політв'язнів у середині 1970-х років. У статті розглядаються компрометаційні заходи Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР в середині 1970-х рр., спрямовані проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Автор зосереджує увагу на дискредитаційних акціях в контексті їх впливу на авторитет лідерів руху спротиву у середовищі інших політв'язнів, одностумців в Україні та української діаспори.

Ключові слова: український дисидентський рух, Комітет державної безпеки (КДБ), політв'язні, Валентин Мороз, Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний.

Paska Bohdan. Discrediting as a method of KGB struggle against Ukrainian political prisoners in the mid-1970s. The article examines the discrediting measures of the State Security Committee (KGB) of the Ukrainian SSR in the mid-1970s against Ukrainian dissidents in prisons. The author focuses on discrediting actions in the context of their impact on the authority of resistance leaders among other political prisoners, supporters in Ukraine and the Ukrainian diaspora.

Keywords: Ukrainian dissident movement, State Security Committee (KGB), political prisoners, Valentyn Moroz, Viacheslav Chornovil, Ivan Svitlychnyi.